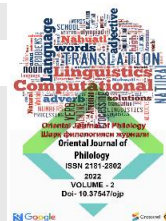

Oriental Journal of Philology**ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY**

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**THE ISSUE OF FOLLOWING THE PREDECESSORS IN THE WORKS OF MIRZO KHAIRULLO KHOKANDIY***Umarjon Melikuziyev**Researcher, Kokand University**Kokand, Uzbekistan***ABOUT ARTICLE**

Key words: following, Naqshbandi order, Sufism, Ibrahim Adham, husni ta'lil, image of a dog, flower and nightingale.

Abstract: This article discusses the issues of tradition and following in literature, the tradition of following in the work of Alisher Navoi. The manifestations of following in the work of poets of the Kokand literary environment, including Mirzo Khairullo Khokandiy, are analyzed. Some poems by Mirzo Khokandiy written in the spirit of following are analyzed.

Received: 21.04.26

Accepted: 22.04.26

Published: 23.04.26

MIRZO XAYRULLO XO‘QANDIY IJODIDA SALAFLARGA IZDOSHLIK MASALASI*Umarjon Melikuziyev**Qo‘qon universiteti tadqiqodchisi**Qo‘qon, O‘zbekiston***MAQOLA HAQIDA**

Kalit so‘zlar: izdoshlik, naqshbandiya tariqati, tasavvuf, Ibrohim Adham, husni ta'lil, it obrazi, gul va bulbul.

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyotdagi an‘ana va izdoshlik masalalari, Alisher Navoiy ijodiga izdoshlik an‘anasi haqida fikr yuritiladi. Qo‘qon adbiy muhiti shoirlari, jumladan, Mirzo Xayrullo Ho‘qandiy ijodida Navoiyga izdoshlikning ko‘rinishlari tahlil qilinadi. Mirzo Xo‘qandiyning izdoshlik ruhida yozilgan ayrim she‘rlari tahlil ostiga olinadi.

ПРОБЛЕМА СЛЕДОВАНИЯ ПРЕДШЕСТВЕННИКАМ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗО ХАЙРУЛЛО ХОКАНДИЙ*Умаржон Меликузиев**Исследователь Кокандского университета**Коканд, Узбекистан***О СТАТЬЕ**

Ключевые слова: следование, орден Накшбанди, суфизм, Ибрагим Адхам, хусни та'лиль, образ собаки, цветок и соловей.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы традиции и следования в литературе, а именно традиция следования в творчестве Алишера Навои. Анализируются проявления следования в творчестве поэтов кокандской литературной среды, включая Мирзо Хайрулло Хоканди. Анализируются некоторые стихотворения Мирзо Хоканди, написанные в духе следования.

Kirish. Mumtoz adabiyotimiz dahosi Alisher Navoiyning ibrati bir necha asrlar ortda qolgan bo'lishiga qaramay o'chmas iz bo'lib qolayotganligi, keyingi avlod ijodkorlari uchun shamchiroq vazifasini o'tayotganligi barcha adabiyotshunoslar uchun sir emas. Izdoshlik an'anasi xususida A.S.Bushmin quyidagi fikrni keltirib o'tadi: "...O'tgan zamonlarning buyuk badiiy yaratilari ko'p yillik mevali daraxt singaridir. Har bir avlod undan o'ziga kerakli hosilni oladi." [1.6] Shu jumladan Qo'qon adabiy muhiti shoirlari ijodida ham Navoiyga izdoshlik ildizlari yaqqol namoyon bo'ladi. Haqiqiy ijodiy izdoshlik makon va zamonda qanchalik tafovut bo'lmasin dunyoqarashi o'zaro yaqin bo'lgan ijodkorlar o'rtasida paydo bo'ladi. Hazrat Navoiyning tariqatini va maslagini davom ettirgan, va uni o'ziga ustoz deb bilgan navoiyvash shoirlar nisbatan Qo'qon adabiy muhitida ko'proqligi bilan ham ahamiyatlidir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Tasavvuf ta'limotining tarixini o'rgangan qator olimlar Naqshbandiya sulukini eng keng tarqalgan tariqat sifatida e'tirof etadilar. [2.522] Adabiyotshunos olim Sultonmurod Olimning "Naqshband va Navoiy" risolasida Alisher Navoiyning nazariy-falsafiy dunyoqarashi manbai sifatida birinchi Qur'oni Karim, ikkinchi – hadisi sharif va mana shu ikkalasidan kelib chiqqan holdagi tasavvufiy falsafani ko'rsatar ekan, Alisher Navoiyning e'tiqod qilgan tariqati naqshbandiya ekanligini ta'kidlagan edi. Shu jumladan bir guruh qo'qonlik shoirlar qatorida Mirzo Xayrullo Xo'qandiy ham Naqshbandiya tariqatining vakili ekanligi uning lirik me'rosidan anglashiladi. Bu fikrning qanchalar to'g'ri ekanini shoir tarjimai holidagi ayrim asosli nuqtalardan ham bilishimiz mumkin. Jumladan, shoirning maktabdorlik hamda muallimlik qilganligi va bir necha hunarlarning sohibi bo'lganligi xayoti davomida bu sulukning bosh shiori "Dil ba yoru dast bakor" hamda uning nazariy asoslari sanalgan "hush dar dam", "nazar bar qadam", "Hilvat dar anjuman", "safar dar vatan" kabi tamoyillarga aynan mos keladi. Mumtoz she'riyatning asosiy g'oyaviy yo'nalishlaridan biri bo'lgan tasavvufiy she'riyat o'zining falsafiy asosga egaligi, ruhiy kamolotni targ'ib qilishi, qalbni poklash va o'zlikni anglash yo'lida teran mushohadaga undashi bilan ahamiyatlidir. Shu jumladan tasavvuf Alisher Navoiy ta'birida "xilofu ixtilofi bo'lmagan, riyo va manmanlik, da'voyu tamani inkor etadigan, inson ziynati va tiynatini poklovchi ta'limotdir" [3.20]

Mirzo she'rlaridagi tasavvufiy g'oyalar shoirning diniy, falsafiy va ma'naviy g'oyalar bilan shakllangan o'ziga xos dunyoqarashi va teran badiiy tafakkuri maxsuli sifatida namoyon bo'lgan deyish mumkin. Mirzo ijodida bunday g'oyalarning aks etishi o'z-o'zidan bo'lib qolmay, yuqorida keltirilganidek izdoshlik an'anasini davom ettirgan holda Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab, So'fi Olloyor, Jaloliddin Rumi kabi mutasavviflar ijodidan bahramand bo'lganligi shubhasiz. Sharq mumtoz adabiyoti namoyondalari, ayniqsa yuqorida sanab o'tilgan ijodkorlar avvalo zoxiriy ilmlarni puxta egallab keyin botiniy ilmlarni ya'ni tasavvuf ilmini o'rganishga kirishganligi ma'lum. Ma'lumki tasavvuf dunyosi tarixida avval saroy amaldori, sarkarda yoki xukmdor bo'lib, keyinchalik hidoyat yo'liga o'tib, Haq yo'liga kirganlar haqida ko'pgina rivoyatlar mavjud. Bunday rivoyatlardan shakllangan tasavvurlar natijasida mashoyihlar va avliyolar obrazlari lirik asarlarda ham aks etadi.

Natijalar. “Mardlar mardi” deya ta'riflangan “toj-u taxtni, mol-u johni tark etib darveshlik jandasini kiygan”[4.45] Ibrohim Adhamning hayot yo'li haqida Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida ham keltirib o'tadi. Mirzo Xo'qandiy misralarida bu obraz orqali o'z nafsi ustidan mutlaqo g'olib kelgan, yuksak odob va axloq egasi bo'lgan donishmand inson qiyofasi gavdalanib, o'zining diniy axloqiy qarashlari borasidagi ideallarini ifoda etgan shaxs sifatida qaraganligi ma'lum bo'ladi:

Ey ko'ngil ushbu jahondin mosuvo bo'lg'il bu kun,

Haqni istab munda Adhamdek gado bo'lg'il bu kun.[5.87a]

Naqshbandiya tariqatining “Hilvat dar anjuman” tamoyilida jisman odamlar orasida bo'lgan holda qalban hilvatda Allohning zikrida bo'lmoqlik targ'ib qilinadi. Yuqoridagi baytdan Mirzo Ho'qandiyning aynan mana shu tamoyilning ergashuvchisi bo'lganini anglash mumkin. “Hilvat dar anjuman” Alisher Navoiy talqinida quyidagicha ifoda etiladi:

Zohid, ko'ngulning xilvatin matlub g'ayridin orit,

Sen sayr qilsang qil, kerak ko'nglungga bo'lsa inzivo.[6.3]

Ey dunyodan voz kechgan inson, ko'ngling Alohdan begona narsalarni talab qilsa sen rozi bo'lma. Jisman sayr qilsang ham, (odamlar orasida bo'lsang ham) qalbing hilvatta makon tutsin, tanholikda bo'lsin ya'ni Alloh zikrida bo'lsin.

Hazrat Alisher Navoiyning “Lutfiyning lutfiga sazovor bo'lgan” g'azalida quyosh va yulduzlarning harakatini misol qilish orqali husni ta'lil san'atining go'zal na'munasi yaratilgani ma'lum:

Orazin yopqach ko'zimdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh. [7.17]

Quyosh botgandan keyin osmonda minglab yulduzlarning ko'rinish berishini ma'shuqa yuzini berkitgandan so'ng lirik qahramon ko'zidan minglab tomchi yoshlar to'kilishiga tashbeh

qilgani holda oshiqning sog‘inch dardidan to‘kilgan ko‘z yosh tomchilari shu qadar ko‘pki, bu huddi oydin tunda porlagan minglab yulduzlar adadichadir degan ma’no ham anglashiladi. Mirzo Xo‘qandiy bir g‘azalining bir yo‘la uchta baytida ma’shuqa go‘zalligining darajasini chiroyli asoslash orqali bayon etib yuqoridagi Navoiy baytidagi kabi ma’shuqaning go‘zalligini husni ta’lil orqali bayon qiladi:

*Navog‘a kirdi bulbul bul chaman gulzorini ko‘rgach,
Hijolatdin boshin soldi quyi guftorini ko‘rgach.*

*Madori qolmadi aylab hironi yurgali avvalda,
Eram tovuylari ul nozanin raftorini ko‘rgach.*

*O‘zin abr ichra oldikim ko‘rub toqat etolmasdan,
Samoda ul quyosh nogah ani ruhsorini ko‘rgach. [5.88b]*

Yorning yoqimli shirin so‘zini eshitib bulbulning hijolat bo‘lishi, qadam tashlashini ko‘rganda tovuylarning bamajol bo‘lib qolishi, Yuzining go‘zalligini ko‘rganda quyosh xijolatdan o‘zini bulutlar ichiga olishi, kabi go‘zal asoslarning pirovardida baytlarda jonlantirish san’atini ham mahorat bilan qo‘llaydi.

Tarixdan bilamizki birinchi qo‘lga o‘rgatilgan xayvon it hisoblanadi. Itning odamga do‘stligi haqida bir qancha rivoyat-u ertaklar, hikoyalar yozilgan. Xatto bu hayvon haqida sahih hadislar ham mavjud: “Jannatga kiradigan o‘n nafar hayvondan biri bu – Ashobi Kahfning vafodor itidir”. [8.189] Mumtoz adabiyotdagi bir qator she‘r turlarida ham it obrazini uchratish mumkin. G‘azallarda ko‘pincha it “ma’shuqaning iti” obrazida namoyon bo‘ladi. Buni Alisher Navoiyning mashhur “qilg‘il” radifli g‘azalida ham ko‘rishimiz mumkin:

*Takovoringa bag‘ir qonidin hino bog‘la,
Itimg‘a g‘amzada jon rishtasin rasan qilg‘il. [6.63]*

Baytda lirik qahramon mashuqasiga – “Itning bo‘ynidan bog‘lab yetaklab yuradigan ipingni mening dard-u g‘am chekkan jonimning rishtasidan qilgan” deya murojaat qiladi. “Saddi Iskandariy” dostonida esa quyidagi baytni uchratish mumkin:

*“It kibi men o‘zimni chog‘ladim,
O‘zni buyuklar ipiga bog‘ladim.” [9.507]*

Demak, Navoiy ijodida itning bo‘ynidagi ipidan timsol yaratishda foydalanganini ko‘rish mumkin. Mirzo Xo‘qandiy ijodida esa ma’shuqasiga “xech bo‘lmasa itlaring bilan birga yuray” qabilidagi murojaatlarni uchratish mumkin:

*Ko‘rsat manga kel vafo tariqin,
Qilg‘il aqalli itlaring rafiqin. [5.4a]*

*Kosh o'lsam eshigingda itlaring haylida man,
Ko'zlarimg'a maqdaming hokini etsam to'tiyo. [5.88b]*

*Yo'qlasang goho qulum deb ey shahanshohim mani,
Dargohingni itlarig'a yor o'lsam koshki. [5.68a]*

Baytlardan ko'rinadiki: lirik qahramon ma'shuqasini shu qadar sevadiki, sening yoring bo'lay, oshig'ing bo'lay deyishga tili bormaydi. Oshiq uchun ma'shuqaning o'zi bilan emas itlari bilan birga yurish, ularning jamoasida bo'lish kifoya qiladi.

Ishqiy lirikada bulbul hamda gul arxetipi ishqiy munosabatning mohiyatini tafsilli va jonli aks ettirish vositasi o'laroq ifoda etiladi. Bu timsollar bilan oshiqning ruhiy holati, ma'shuqaning kayfiyati hamda ishq mojarolarining sababiyati ochib beriladi. Shuni aytish joizki, bu obrazlar orqali timsollar yaratish salafilar ijodida ham muvaffaqiyat bilan aks ettirilgan. Hususan, Mavlono Lutfiy, Hazrat Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk so'z san'atkorlari ijodlarida bu timsollardan unumli foydalangan.

Navoiy:

*Bulbul ne kuymasunki, bir o't yoqti qasdig'a
Har otashin gul ushbu vafosiz chaman aro [6.34]*

Baytda bulbul va gul munosabati yuqori darajaga ko'tariladi. Bulbulning gulzorda sayrashini kuyib ketayotganidan deb bilib, bu kuyishning sababini gullarning gulzorga o't yoqayotganligidan deya talqin qiladi. Go'yo, chamanda gullar bir-bir ochilib borib alanga maydoni sekin-sekin kengayib butun gulzorni ellaydi. Gulning chamanga o't qo'yishidan murod bulbulni yoqmoq qasdi bo'lib, bu alanganing bir shu'lasini bulbulni ham yoqib yuboradi.

Mirzo Ho'qandiy:

*Ochilgan ikki yuzing qizil gul,
Ishqingda hamisha zor bulbul. [5.3b]*

*Dog' o'ldi g'uncha bag'ri kelar sanamni ko'rgach,
Gulshanda anga bulbul chekkan navo emasmu. [5.17a]*

*Gul yuzing shavqida bulbul bonavolar muncha ko'p,
Xalq aro senga qalbi matbalolar buncha ko'p. [5.31b]*

Mirzo Ho'qandiyning muhabbat konsepsiyasini tashkil qiluvchi fikr-mulohazasi va xulosalari aynan gul va bulbul obrazlari orqali bayon qilinadi. Ijodkor an'anaviy obrazlarni

qo'llash asnosida o'zining ishq-muhabbat bobidagi chuqur mushohadalarini ham bayt mazmuni bilan birgalikda singdirishga intiladi:

Mirzo Ho'qandiyning Alisher Navoiyni o'ziga ustoz deb bilishi va uning ijodidan komak olishi g'azallarida qo'llangan radiflarda ham namoyon bo'ladi. Mirzoning ko'pgina g'azallari Navoiy g'azallarining radiflarida yozilgan bo'lib, bunday g'azallarda ba'zan mavzuviy mushtaraklik ham ko'zga tashlanadi. Quyida shunday g'azallardan ayrim na'munalar keltirib o'tiladi:

Mirzo Ho'qandiy:

Ey ko'rub bir yo'l yuzingni yor o'lsam koshki,

No'sh etib vasling mayin dildor o'lsam koshki. [5.68a]

Navoiy:

Ochmag'ay erding jamoli olamoro koshki,

Solmag'ay erding bori olamda g'avg'o koshki. [10.26]

Navoiyning "koshki" radifli g'azalida Yaratganning go'zalligi ta'rif-u tavsif qilinadi. Qaniydi jamoling jilvasi dunyoda aks etmasa edi men bu muhabbat dardini chekmagan, bunchalik qiynalmagan bo'lardim deya Alloh jamolini vasf etadi. Mirzo g'azalida esa ishq mavzusi hoslar ishqidan avom ishqiga ko'chadi. Mirzo murojaat qilayotgan go'zal endi Alloh emas. Uning honishi yer yuzidagi go'zal qizga tomon yo'llanadi.

Mirzo Ho'qandiy:

Manga ul nozanin qilmas hayru hoh ermish,

Vale ag'yorlarga doimo mehru vafo ermish. [5.7b]

Navoiy:

Menga nomehribon yor o'zgalarga mehribon ermish,

Mening jonim olib, ag'yorga oromijon ermish. [10.39]

Yuqoridagi Mirzo va Navoiy g'azallari maqtasiga e'tibor berilsa, g'azal radifi bilan birga mavzusi ham aynan ekanligi anglashiladi. Ma'shuqaning oshig'iga nomehribon bo'lishi oshig'ining dushmaniga mayl ko'rsatishi ko'pgina shoirlarning lirik she'rlarida ifoda etiladi. Bu mavzu g'oyasi Mirzo va Navoiy talqinida biroz farqlilik kasb etadi. Bunga har ikki ijodkorning ijtimoiy kelib chiqishi farqliligi sabab bo'lishi mumkin. Ya'ni Navoiy zodagon oiladan chiqqanligi uchun baytda mashuqadan hayr ehson istamaydi. U ma'shuqaning o'ziga nomehribon bo'lib boshqalarga mehribonchilik qilishidan aziyat chekadi. Mirzo ruhiyatida ham shunday aziyat bor, lekin Mirzo ma'shuqaning mayl ko'rsatishini hayr-u hoh so'zi bilan ifodalaydi.

Mirzo Ho'qandiy:

Dilim zilmotig'a iymon chirog'idin ziyo yo rab,

Berib oyina yanglig' aylagil olamnamo yo rab. [5.85a]

Navoiy:

Jamoling ayla ulus ko 'zidin nihon, yo rab,

Nihon o 'tumni aning ko 'nglig 'a ayon, yo Rab. [10.47]

Mirzoning “Yo rab” radifli g‘azali 21 baytdan iborat bo‘lib, Allohga munojon tarzida bitilgan. G‘azalga “Munojot badargohi qoziyul hojat” sarlavhasi qo‘yilgan bo‘lib, lirik qahramon Allohdan gunohlarini kechirishini iltijo qiladi. Navoiy g‘azalidagi Allohga murojaat biroz farqli bo‘lib, yaratganga bo‘lgan yuksak darajadagi muhabbat ufurib turadi. Shoirning ishq shu qadar buyukki, ma‘shuqasining ya‘ni Allohning jamolini boshqalar ko‘rishini istamaydi va shu holda qalbidagi ishq o‘tini odamlarga ayon qilishdan hijolat bo‘lmaydi.

Navoiy va Mirzo g‘azallari ko‘zdan kechirilganda yana “Manga”, “Anga”, “Hadis” kabi bir qator radiflarning mushtarakligi oydinlashadi.

Xulosa. Izdoshlik va an‘anaviylik doimo harakatda bo‘lib, davrdan davrga rivojlanib boradi. Muhabat eski tuyg‘u har bir qalb uni yangilaydi – deganlaridek vazni, radifi hatto mazmuni bir xil bo‘lgan g‘azallarda ham ijodkorning o‘ziga hosligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shu jumladan izdoshlik an‘anasi bugungi kunda jahon adabiyot maydoniga ko‘pgina buyuk iste‘dodlarni taqdim etgani ayni haqiqatdir. Shu jihatdan Ibrohim Xaqqulovning quyida keltirilgan fikrlari o‘z qimmatiga egadir: “Mumtoz she‘riyat an‘ana tilida so‘zlash san‘ati edi. Bir necha asrlar mobaynida badiiy ijodni boshqargan, unga hukmronlik qilib kelgan an‘anaviylik qonuniyatlari esa original asarlar qatori, taqlidchilik, nusxakashlik va yakranglikning adabiyotda mavqe topishiga ham imkon bergan. Shunga qaramasdan, an‘anaviylik – ulug‘ yo‘l va buyuk san‘at maktabi. Navoiydek daho san‘atkor ham shu ijod maktabida tahsil olgan. Boburning Bobur bo‘lishida an‘ananing rolini kamsitish gumrohlik bo‘lurdi. Demak, hamma gap – iste‘dodda. Adabiyot faqat haqiqiy iste‘dodlarga tayanib, o‘zini o‘zi yangilab boradi”.[11.59]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бушмин А.С. Преимственность в развитии литературы. – Л.: Наука, 1978.
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: “Наука”, 1965.
3. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “MAVORAUNNAHR” – “O‘ZBEKISTON”, 2009.
4. Тожибоева М. Юсуф Сарёмий ҳаёти ва ижоди. – Тошкент: “Моварауннаҳр”, 2005.
5. Mirzo Xayrullo Xo‘qandiy. Bayoz. – Qo‘qon. Qo‘qon davlat muzeyi qo‘riqxonasining G‘ofur G‘ulom nomidagi davlat adbiyot muzeyi filiali. 1911.
6. Navoiy A. To‘la asarlar to‘plami. Birinchi jild. Toshkent. G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2011.

7. Navoiy A. Orazin yopqach ko‘zimdin. (Manzar Abdulxayr tomonidan nashrga tayyorlangan) Zabarjad media nashriyoti. Toshkent. 2023.

8. Nosiriddin Burhoniddin Rabg‘uziy. Qissasi Rabg‘uziy. Toshkent Mumtoz so‘z nashriyoti. 2009.

9. Navoiy A. To‘la asarlar to‘plami. Sakkizinchi jild. Toshkent. G‘ofur FG‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2011.

10. Navoiy A. To‘la asarlar to‘plami. Ikkinchi jild. Toshkent. G‘ofur FG‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2011.

11. Ҳаққул И. Ўзбек мумтоз адабиёти ва тасаввуфни ўрганиш муаммолари (Адабиётшунос Э. Очиллов билан суҳбат) // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2003 - №2.